

PIOTR KULESZA

IDEA WSPÓŁCZESNYCH OGRODÓW EKOLOGICZNYCH W KONTEKŚCIE STAROŻYTNEJ I ŚREDNIOWIECZNEJ WIEDZY AGRONOMICZNEJ ORAZ OGRODNICZEJ

WPROWADZENIE

Jednym z problemów współczesnego świata jest postępujący kryzys klimatyczny, będący w znacznej mierze wynikiem negatywnej działalności człowieka¹. Następujące w szybkim tempie zmiany środowiskowe stają się coraz bardziej odczuwalne nie tylko w wymiarze przyrodniczym, ale także ekonomicznym, politycznym, gospodarczym i społecznym, co szczególnie uwidacznia się w działaniach na rzecz łagodzenia natywnych skutków zmian klimatycznych².

Dr inż. PIOTR KULESZA — Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Przyrodniczych i Technicznych, Instytut Matematyki, Informatyki i Architektury Krajobrazu, Katedra Ochrony Środowiska Przyrodniczego i Krajobrazu; adres do korespondencji: ul. Konstantynów 1H, 20-708 Lublin; e-mail: pkulesza@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1721-932X>.

¹ David ARCHER i Stefan RAHMSTORF, *The Climate Crisis: An Introductory Guide to Climate Change* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); IPCC, 2021: „Podsumowanie dla Decydentów”, w: *Zmiana Klimatu 2021: Fizyczne Podstawy Naukowe. Wkład I Grupy Roboczej do Szóstego Raportu Oceny Międzyrządowego Zespołu ds. Zmiany Klimatu* [Valérie MASSON-DELMOTTE, Panmao ZHAI, Anna PIRANI, Sarah L. CONNORS, Clotilde PÉAN, Yang CHEN, Leah GOLDFARB, Melissa I. GOMIS, J.B. Robin MATTHEWS, Sophie BERGER, Mengtian HUANG, Ozge YELEKÇI, Rong YU, Baiquan ZHOU, Elisabeth LONNOY, Thomas K. MAYCOCK, Tim WATERFIELD, Katherine LEITZELL i Nada CAUD, red., „Summary for Policymakers”, w: *Climate Change 2021: The Physical Science Basis Working Group I Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Intergovernmental Panel on Climate Change, 2021, https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_SPM_final.pdf], tłum. Szymon Malinowski, Aleksandra Kardaś, Marcin Popkiewicz, Jacek Pniewski, Anna Sierpińska, rewizja: Mirosław Miętus, Jacek Piskozub, Jan Kozłowski, Janusz Filipiak i Michał Marosz, PAN, dostęp 29.05.2023, https://informacje.pan.pl/images/2021/Raport_IPCC_2021_11_04_T%C5%81UMACZENIE_FINAL.pdf.

² Sanna MARKKANEN i Annela ANGER-KRAAVI, „Social Impacts of Climate Change Mitigation Policies and Their Implications for Inequality”, *Climate Policy* 19, no. 7 (2019): 827–844.

Globalne zmiany klimatu są czynnikiem determinującym rozwój cywilizacyjny i swoistym katalizatorem przemian. Wpływają one nie tylko na jakość życia człowieka, jego komfort, ale przede wszystkim na jego kondycję psychiczną i fizyczną³. Coraz głośniejsza staje się zatem dyskusja nad przyczynami tego procesu oraz działań, jakie należy podjąć, aby ograniczyć jego negatywne skutki w przyszłości. Zdaniem Mateusza Salwy źródła obecnego kryzysu ekologicznego nie należy jednak szukać wyłącznie w sferze postępu technicznego. Jego przyczyną jest także negatywne podejście do natury samego człowieka, wynikające z postawy antropocentrycznej, która zakłada wyższość ludzi nad przyrodą. Ten bezkrytycznie szermowany światopogląd, mający jakoby zakorzenienie w Biblii („Czyńcie sobie ziemię poddaną”, Rdz 1,28), stał się przyczynkiem do rozwoju sejentyzmu, konsumpcjonizmu oraz industrializmu, czyli bezpośrednich czynników obecnego kryzysu. Według M. Salwy rozwiązaniem tego problemu są nie tylko nowoczesne działania inżynierskie, ale przede wszystkim nowa proekologiczna idea, która jednak nie może opierać się na wyidealizowanej wizji harmonii z naturą. W swoim paradygmacie zrywa ona z dominacją człowieka nad otaczającym go światem i wskazuje na potrzebę budowania koncepcji życia ekologicznego, rozumianego jako symbioza i koegzystencja abiotycznych i biotycznych składników biosfery. To relacyjne myślenie zakłada współlistnienie i wzajemny szacunek istot ludzkich i nie-ludzkich. Naturę upatruje zaś w kategoriach wspólnego domu (gr. οἶκος [*oikos*]) jako miejsca współżycia, a nie grabieżczego wykorzystywania zasobów. Tak zarysowany światopogląd stał się przedmiotem zainteresowania nowego kierunku humanistyki, a mianowicie humanistyki ekologicznej⁴. Zakłada ona solidarność człowieka i środowiska, w którym jest on osadzony, oraz wzajemny szacunek i zrozumienie oparte na wiedzy i tradycjach lokalnych, nie zaś globalnych. Humanistyka ekologiczna podkreśla również, że symbiotyczne współżycie człowieka i natury oddziałuje na kulturę oraz ją kreuje⁵. Wytwory człowieka w dziedzinie sztuki, architektury, designu mają bowiem nie tylko ukazywać piękno przyrody, ale zachęcać do zmian próśrodowiskowych oraz wpływać na nowy ekologiczny sposób

³ Jonathan A. PATZ, Howard FRUMKIN, Tracey HOLLOWAY, Daniel J. VIMONT i Andrew HAINES, „Climate Change: Challenges and Opportunities for Global Health” *JAMA* 312, no. 15 (2014): 1565–1580; Jonathan A. PATZ i Sara H. OLSON, „Climate Change and Health: Global to Local Influences on Disease Risk”, *Annals of Tropical Medicine & Parasitology* 100, no. 5–6 (2006): 535–549; A. NICHOLS, V. MAYNARD, B. GOODMAN i J. RICHARDSON, „Health, Climate Change and Sustainability: A Systematic Review and Thematic Analysis of the Literature”, *Environmental Health Insights*, 3 (2009), dostęp 11.01.2023 <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.4137/EHI.S3003>.

⁴ Mateusz SALWA, *Estetyka ogrodu. Między sztuką a ekologią* (Łódź: Wydawnictwa Oficyna s.c., 2016), 187–190.

⁵ Ewa DOMAŃSKA, „Humanistyka ekologiczna”, *Teksty Drugie* 1–2 (2013): 13–32.

myślenia. Stają się zatem filarem kultury ekologicznej, której doskonałym przejawem jest ogrodnictwo. Wpisuje się ono w promowane aktualnie hasła zrównoważonego rozwoju i powrotu do natury w poszanowaniu jej zasobów⁶.

To właśnie ogrody i ogrodnictwo w swojej filozofii oddają najlepiej ideę owego pierwotnego i nierozzerwalnego zespolenia człowieka oraz natury. Są bowiem syntezą elementów przyrodniczych (roślin, wody, rzeźby terenu) i artefaktów wykreowanych przez człowieka (ścieżek, rzeźb, małej architektury). Miejscem, gdzie natura staje się sztuką, a sztuka naturą lub — ujmując inaczej — gdzie natura staje się myślą, a myśl naturą, niezależnie od stylu ogrodowego oraz epoki. W ogrodach architektonicznych (renesansowych i barokowych) elementy przyrodnicze zyskują postać sztuki, natomiast w ogrodach krajobrazowych sztuka ukazywana jest jako natura. W ten sposób, zadaniem Rossario Assunto, sztuka ogrodowa to „akt, w którym myśl, przeobraża się w naturę i staje się nadającą do kontemplacji formą natury jako taką”. Natomiast sam ogród jest naturą ukształtowaną przez człowieka do formy, która najpełniej oddaje jego stan umysłu i ducha. Z drugiej strony to natura najlepiej w sposób obiektywny wyraża ludzką ekspresję. Podsumowując, w tym filozoficznym ujęciu ogrody zyskują niewątpliwie status dzieła sztuki, gdzie człowiek i natura lub — inaczej — sztuka i natura stają się tożsame. Kształtując i kontemplując ogrody, sprawiamy, że natura staje się tożsama z naszym duchem i odwrotnie — przeobrażając naturę w formę dzieła sztuki, nasz duch staje się tożsamy z naturą poza nami. Takie rozumienie ogrodu jako dzieła sztuki odnosi się także do kwestii praktycznych, takich jak techniki uprawy roślin czy instalacji nawadniających. One bowiem umożliwiają uprawę przyrody tak, aby osiągnąć stan „celowej kontemplacji”, czyli rozkoszy estetycznych, a nie utylitarnych dóbr konsumpcyjnych. W ten sposób u podstaw ogrodów jako idei nie leży ich użytkowość, a estetyczność, czyli dążenie do poznania piękna natury⁷.

Można zatem stwierdzić, że idea ogrodów w pełni odpowiada założeniom humanistyki ekologicznej oraz idei proekologicznej. Mimo że nie zawsze są prowadzone w sposób ekologiczny, w rozumieniu przyrodniczym są przejawem symbiozy człowieka i natury, niezależnie od panującego stylu czy mody. W ten sposób ogrody zyskują status ponadczasowego ekologicznego toposu i stają się ekosymbolem relacji człowieka ze środowiskiem. Wyrażają także koncepcję

⁶ SALWA, *Estetyka ogrodu*, 196–197; Frances M. KIESLING i Christie M. MANNING, „How Green is Your Thumb? Environmental Gardening Identity and Ecological Gardening Practices”, *Journal of Environmental Psychology* 30, no. 3 (2010): 315–327.

⁷ Rossario ASSUNTO, *Filozofia ogrodu*, tłum. Mateusz Salwa (Łódź: Wydawnictwa Oficyna s.c., 2015), 57–58, 108; Mateusz SALWA, „Estetyka, etyka i logika ogrodu. Filozofia Rosaria Assunta”, *Artium Quaestiones* 26 (2015): 79–99.

médiance, która zakłada, że człowiek istnieje w określonej, niezależnej od siebie przestrzeni, którą doświadcza i może kształtować. Odnalezienie tej świadomej współzależności człowieka i natury jest najważniejszą drogą do przezwyciężenia kryzysu ekologicznego. Inaczej ujmując, należy zrozumieć, że otaczający nas świat ma zarówno wymiar naturalny, jak i kulturowy i obu tych ujęć nie można oddzielić. Realnym ucieleśnieniem owej nierozzerwalnej więzi jest, zgodnie z zasadą *médiance*, sztuka ogrodowa. Ogrody zaś same w sobie są ekosymbolami, w których kształci się postawę ekologiczną i pozwala zrozumieć cywilizacyjne miejsce człowieka w naturze⁸.

Warto jednak zapytać: Czy owa proekologiczna koncepcja gospodarowania przestrzenią jest tak nowoczesnym rozwiązaniem? Gdzie należy szukać genezy ogrodów ekologicznych i czy ogrodnictwo minionych epok było rzeczywiście oparte na poszanowaniu przyrody zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju? Które działania i praktyki ogrodnicze uznane dzisiaj za prośrodowiskowe i ekologiczne były stosowane w przeszłości, a zwłaszcza w antycznej i średniowiecznej sztuce agrarnej i hortykulturze? Czy rozwiązania opisywane i ukazywane w rzymskich i średniowiecznych traktatach rolniczych i ogrodowych oraz w zachowanej ikonografii można uznać za ekologiczne w świetle współczesnego rozumienia tego pojęcia? Czy owe praktyki mogą być nadal wykorzystywane, a być może są wciąż nieświadomie powielane i kontynuowane? Szukając odpowiedzi na te pytania starano się wyjaśnić, jak współcześnie rozumiany jest ogród ekologiczny i czy jego ideę można odnaleźć w ogrodach starożytnych i średniowiecznych. Chcąc ukazać ekologiczny wymiar ogrodów tamtych epok, przenalizowano cztery najlepiej i najpełniej zachowane rzymskie traktaty agronomiczne takich autorów, jak: Katon, Warron, Kolumella i Palladiusz oraz najbardziej znany średniowieczny podręcznik do rolnictwa i ogrodnictwa, a mianowicie *Opus ruralium commodorum libri XII* autorstwa Pietro de Crescenzi. Celem niniejszego artykułu jest zatem wyjaśnienie współczesnej idei ogrodów ekologicznych oraz próba odnalezienia ich genezy w rzymskiej literaturze agronomicznej oraz ogrodach średniowiecznych. Ponadto odniesienie ówczesnych praktyk i rozwiązań ogrodowych do współczesnego znaczenia ekologicznego.

OGRODY EKOLOGICZNE ICH IDEA I GENEZA

Współczesne pojęcie ogrodu ekologicznego, chociaż funkcjonuje i jest często używane przez opinię publiczną, nie ma jednoznacznie sformułowanej definicji.

⁸ SALWA, *Estetyka ogrodu*, 197–198.

Nie pojawia w *Tezaurusie Sztuki Ogrodowej*, najważniejszym encyklopedycznym opracowaniu sztuki ogrodowej w Polsce, gdzie można odnaleźć tylko takie hasła z domeny „eko”, jak: ekofilozofia, ekologia, ekologiczna wartość ogrodu⁹. Nie występuje również jako hasło w *Encyklopedii PWN*¹⁰, a nawet w najbardziej znanej i popularnej, anglojęzycznej *Encyklopedia Britannica*¹¹. Czym zatem jest ogród ekologiczny i czy można o takim typie ogrodu w ogóle mówić? Jak podają Zhenping Xia i Hu Zijian, ekoogrodnictwo polega na budowaniu w oparciu o zasady ekologii wielopoziomowych, wielofunkcyjnych i wielostrukturalnych związków roślinnych, których celem jest ustanowienie nowego porządku relacji między ludźmi, zwierzętami i roślinami. Chodzi o tworzenie nowego wymiaru piękna ekologicznego, kulturowego, artystycznego i naukowego. Pomijając jednakże kwestie idei i powracając do czysto przyrodniczej koncepcji ogrodów ekologicznych, muszą one wykorzystywać w pełni zieloną biomasę i dokonywać konwersji energii biologicznej, to znaczy zamieniać energię słoneczną na energię chemiczną. Mają także absorbować szkodliwe substancje środowiska i pomóc utrzymać równowagę ekologiczną¹². Najbliższy idei tak rozumianego ogrodu ekologicznego jest ogród zrównoważony lub szerzej — ogrodnictwo zrównoważone, które bywa również określane mianem ogrodnictwa naturalistycznego. Polega ono na wykorzystaniu lokalnych warunków terenowych i dostosowaniu upraw roślinnych do panujących wymagań siedliskowych. Celem takich zrównoważonych praktyk ogrodniczych jest także ograniczanie skutków zmian klimatycznych poprzez: ochronę środowiska i jego zasobów, retencjonowanie wód opadowych i zmniejszanie wykorzystania wody pitnej, poprawę jakości wód, rezygnację lub minimalizację użycia pestycydów oraz nawozów sztucznych, ograniczenie koszenia trawy i pelenia, wykorzystywanie kompostu organicznego oraz wprowadzanie rodzimych roślin, zwiększanie bioróżnorodności i biożłożoności dzięki zapewnieniu siedlisk dzikim zwierzętom, miejsc lęgowych ptakom oraz odpowiedni dobór roślin będących ich pokarmem; minimalizowanie wykorzystania zasobów nieodnawialnych, takich jak np. paliwa kopalne oraz powstrzymanie erozji gleby. Podsumowując, ogrodnictwo ekologiczne sprowadza się do pięciu podstawnych zasad:

- 1) minimalizacji śladu węglowego w używanych środkach i narzędziach,

⁹ Marek SIEWNIAK i Anna MITKOWSKA, *Tezaurus Sztuki Ogrodowej* (Wrocław, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Fundacja „Stara Warszawa”, 2021), 77–78.

¹⁰ *Encyklopedia PWN*, dostęp 11.01.2023, <https://encyklopedia.pwn.pl/>.

¹¹ *Encyklopedia Britannica*, dostęp 11.01.2023, <https://www.britannica.com/>.

¹² Zhenping XIA i Hu ZIJIAN, „Research on Ecological Garden and Landscape Art Design”, w: *2nd International Conference on Cultures, Languages and Literatures, and Arts (CLLA 2019)* (London: Francis Academic Press, UK, 2019), 108–111.

- 2) ściółkowaniu gleby ogrodowej jako metody zapobiegającej rozwojowi chwastów, przesuszeniu i wyjałowieniu,
- 3) sadzeniu krzewów i drzew, gdyż lepiej i dłużej pochłaniają dwutlenek węgla,
- 4) kompostowaniu odpadów organicznych,
- 5) zadarnianiu gleby, gdyż trawnik lub murawa lepiej retencjonują wodę oraz magazynują węgiel¹³.

Ogrodnictwo zrównoważone swoją nazwą nawiązuje do koncepcji zrównoważonego rozwoju, która choć wywodzi się z nauk przyrodniczych, dotyczy jednak ekonomii i planowania gospodarczego. W swojej zasadniczej treści zakłada ona dalszy wzrost społeczno-gospodarczy przy jednoczesnej dbałości o jakość środowiska naturalnego oraz o zachowanie jego zasobów dla przyszłych pokoleń. Od końca lat 80. zrównoważone podejście było jednak wykorzystywane szerzej jako koncepcja przewodnia w kształtowaniu światowej polityki środowiskowej. Kluczowym jej momentem była Konferencja Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój”, zwana „Szczycem Ziemi”, która odbyła się dniami 3–14 czerwca 1992 r. w Rio de Janeiro w Brazylii. W ramach tego międzynarodowego forum ustanowiono: *Konwencję o ochronie różnorodności biologicznej* (ang. *Convention on biological diversity, CBD*)¹⁴, *Ramową konwencję ONZ w sprawie zmian klimatu i globalnego ocieplenia* (ang. *United Nations Framework Convention on Climate Change, UNFCCC* lub *FCCC*)¹⁵ oraz *Deklarację o ochronie i użytkowaniu lasów* (skrótowo *Deklaracja o lasach*). Zgromadzenie przedstawicieli 166 państw świata przyjęło także globalny program ONZ zwany Agendą 21, w której zawarto niewiążący plan działań jaki należało przedsięwziąć, aby osiągnąć zrównoważony rozwój do początku XXI wieku¹⁶. Choć z perspektywy czasu nie

¹³ Ibrahim A. ELSHAER, Alaa M.S. AZAZZ, Faleh A. AMEEN i Sameh FAYYAD, „Sustainable Horticulture Practices to Predict Consumer Attitudes towards Green Hotel Visit Intention: Moderating the Role of an Environmental Gardening Identity”, *Horticultrae* 9, no. 1 (2023): 31; KIESLING i MANNING, „How Green is Your Thumb?”, 315–327.

¹⁴ Ministerstwo Środowiska, dostęp 11.01.2023, <https://www.gov.pl/web/srodowisko/CBD>.

¹⁵ Sejm RP, ISAP — Internetowy System Aktów Prawnych, dostęp 11.01.2023, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19960530.238/O/D19960238.pdf>.

¹⁶ Warto przy tym zaznaczyć, że refleksja nad wdrażaniem Agendy 21 sprawiła, że obecnie nastąpiła stopniowa zmiana w konceptualizacji zrównoważonego rozwoju. Coraz częściej zwraca się uwagę, że polega on nie tylko na ochronie zasobów naturalnych i środowiska, ale ma silne oddziaływanie społeczne. Degradacja środowiska wywiera bowiem większy, nierówny wpływ na ludzi biednych, zepchniętych na margines i znajdujących się w trudnej sytuacji, a zmiany klimatyczne najbardziej dotykają ludzi i kraje, które najmniej przyczyniły się do obecnej sytuacji kryzysowej. Z tej perspektywy zrównoważony rozwój to rozwój ucieleśniający sprawiedliwość społeczną. Przejawem tej idei są postanowienia porozumień paryskich z 2015 r. oraz nowej Agendy na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030. Zawiera ona nowe cele zrównoważonego rozwoju, które mają dotyczyć człowieka i uwzględniać relacje społeczno-ekologiczne, za podstawowe narzędzie jego

wszystkie poruszone na Szczycie Ziemi w Rio de Janerio problemy udało się rozwiązać, stał się on zaczątkiem ekorozwoju jako doktryny zapewniającej rozwój cywilizacyjny. Samo pojęcie ekorozwoju jest jednak starsze, gdyż pojawiło się na Konferencji Narodów Zjednoczonych w Sztokholmie w 1972 r.¹⁷ Według założeń ma on zapewniać stabilny i długotrwały postęp gospodarczy przy jednoczesnym poszanowaniu środowiska naturalnego oraz jego zasobów zgodnie z zasadą sprawiedliwości międzypokoleniowej. Ekorozwój stał się nie tylko elementem ochrony środowiska przyrodniczego, ale też przejawem współczesnej polityki środowiskowej, będąc naczelną strategią rozwojową różnych dziedzin życia¹⁸. O randze ekorozwoju, czyli zrównoważonego rozwoju jako naczelnej i elementarnej zasady kształtowania współczesnej polityki międzynarodowej i krajowej, może świadczyć fakt, że jest on ujęty między innymi w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej oraz definiowany w ustawie Prawo ochrony środowiska¹⁹.

Zgodnie z Agendą 21, przyjętą w 1992 r. w Rio de Janerio, rozwój zrównoważony może być osiągnięty między innymi poprzez ochronę bioróżnorodności biologicznej i elementów środowiska przyrodniczego (atmosfery, oceanów, mórz, wód śródlądowych, leśnych i górskich), ale także poprzez promowanie trwałego i zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa. Zrównoważone rolnictwo ma zaś w swoim założeniu wytwarzać żywność w sposób opłacalny przy jednoczesnym efektywnym i racjonalnym wykorzystaniu zasobów środowiska naturalnego. Przejawem tej koncepcji jest rolnictwo ekologiczne (*organic farming*), które zostało opracowane

wdrażania uznaje się edukację. Zob. Adesuwa Vanessa AGBEDAHIN, „Sustainable Development, Education for Sustainable Development, and the 2030 Agenda for Sustainable Development: Emergence, Efficacy, Eminence, and Future”, *Sustainable Development* 27, no. 4 (2019): 669–680. W konsekwencji następuje również poszerzenie zakresu samego pojęcia „ekologia”, która staje się interdyscyplinarną nauką, zajmującą się badaniem wzajemnych oddziaływań organizmów żywych (w tym ludzi) ze środowiskiem przyrodniczym wraz z otoczeniem społecznym. Zyskuje zatem wymiar humanistyczny, czego przejawem były nowe koncepcje ekofilozoficzne. Zob. Stanisław ZIĘBA, *Historia myśli ekologicznej* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004).

¹⁷ Janina CIECHANOWICZ, „Prawnomiędzynarodowe koncepcje ekorozwoju”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 58, nr 3 (1996): 55–67; Rosalyn MCKEOWN, Charles A. HOPKINS, Regina RIZI i Marianne CHRYSALBRIDGE, *Education for Sustainable Development Toolkit* (Knoxville: Energy, Environment and Resources Center, University of Tennessee, 2002), 8–10.

¹⁸ Stefan KOZŁOWSKI, *Ekorozwój. Wyzwanie XXI wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002), 106–107.

¹⁹ Art. 5 Ustawy Zasadniczej mówi: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z dnia 2 kwietnia 1997 r. — Dz.U. 1997, NR 78 poz. 483; Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska — Dz. U. 2001 Nr 62 poz. 627, rozdz. 3, ust. 50.

naukowo i rozpropagowane przez Alberta Howarda na początku XX wieku²⁰. Ekologiczny system uprawy roślin i hodowli zwierząt jest obecnie uznany za najbardziej prośrodowiskowy system rolniczy na świecie. Zakłada bowiem uprawę roślin metodami, które pozwalają utrzymać w jak najlepszej kondycji zasoby środowiska przyrodniczego, a zwłaszcza zdrową glebę. Zakłada w ten sposób eliminację chemicznych środków ochrony roślin i minimalizację stosowania nawozów mineralnych, a używanie naturalnego obornika pochodzenia zwierzęcego oraz kompostu. Ponadto jako polecaną metodę agrotechniczną wskazuje płodozmian, który zapobiega erozji gleby oraz dostarcza dodatkowej materii organicznej. Forsuje się także zasadę uprawy roślin okrywowych wiążących azot atmosferyczny, upraw mieszanych, współrzędnych oraz polikultur, które zwiększają bioróżnorodność²¹. Sugeruje wykorzystanie biologicznych metod walki ze szkodnikami w postaci owadów drapieżnych, pasożytów, nicieni, a nawet bakterii. Hodowanie starych i tradycyjnych gatunków oraz odmian roślin, które mają większą odporność na szkodniki. Wprowadzanie bardziej zróżnicowanych genetycznie roślin, które są mniej podatne na choroby. Jako naturalne metody walki z chwastami zaleca się ściółkowanie, pielenie mechaniczne i termiczne, koszenie, fizyczną uprawę gleby, a także wypas zwierząt. Dodatkowo stosowanie większej konkurencyjności roślin oraz wykorzystanie ich fitotoksyczności. Rolnictwo zrównoważone opiera się na procesach ekologicznych i biologicznych zachodzących w naturze, pozostających w zgodzie z cyklami sezonowymi charakterystycznymi dla danych stref geograficznych²². Ponadto korzysta z tradycyjnych i często zapomnianych już praktyk rolniczych i ogrodniczych. W ten sposób szukając geny ogrodów ekologicznych warto sięgnąć także do europejskiej sztuki ogrodowej i jej wielowiekowych doświadczeń.

Analiza historii ogrodów i dziejów szeroko rozumianego ogrodnictwa ukazuje, że początkowo ludzie chcieli zapanować nad naturą, ujarzmić ją i podporządkować swoim celom. Ogrody zaś miały być swoistym bezpiecznym azylem, fragmentem uporządkowanej przestrzeni, w której człowiek narzuca swoją

²⁰ Joseph HECKMAN, „A history of Organic Farming: Transitions from Sir Albert Howard’s War in the Soil to USDA National Organic Program”, *Renewable Agriculture and Food Systems* 21, no. 3 (2006): 143–150.

²¹ Sneha SANKAR, N. SWARUPA, C. VISHNUVARDHINI, E. POONGKUZHALI i J. MOUNIKA, „Organic Gardening: A Case Study for Sustainability”, *International Journal of Agriculture and Food Science Technology* 4, no. 10 (2013): 1037–1044; Martyna GŁODOWSKA i Anna GAŁĄZKA, „Wpływ rolnictwa ekologicznego na środowisko w koncepcji rozwoju zrównoważonego”, *Więś i Rolnictwo* 2, no. 175 (2017): 147–165.

²² Thomas BERNET i Gilles WEIDMANN, red., „Organic Farming: Basic Principles and Good Practices” (Research Institute of Organic Agriculture FiBL, 2021, <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1141-organic-farming-principles.pdf>), 3–48.

wizję świata oraz chroni się od dzikiej przyrody. Z czasem jednak, kształtując przestrzeń, człowiek dążył do zintegrowania się z naturą, czerpał z niej inspirację, a nawet — w sposób bardziej lub mniej udany — naśladował. W ten sposób zrodziła się koncepcja ogrodów wzorowanych na naturze, w których kompozycja opierała się na naturalnych formach roślinności. Stała się ona punktem wyjścia dla współczesnego nurtu ogrodów ekologicznych, choć w pierwotnym swoim zamierzeniu daleka była od definicji ekologii zaproponowanej przez Ernsta Häckla²³. Początkowo idea takich ogrodów odwoływała się do dzikości natury jako opozycji do sztucznie kształtowanego środowiska podporządkowanego geometrycznym podziałom. Taki sposób rozumienia naturalności ogrodów można zauważać już w szesnastowiecznych ogrodach manierystycznych. Prawdziwy jednak rozwój idei „dzikich ogrodów” nastąpił znacznie później za sprawą angielskiego filozofa i myśliciela Francisa Bacona. To właśnie on w eseju „O ogrodach” („Of Gardens”) z około 1625 r. stworzył wizję idealnego ogrodu, składającego się z trzech części: trawnika w pobliżu domu z aleją pośrodku, kwadratowego ogrodu głównego otoczonego żywopłotami oraz przestrzeni niezagospodarowanej i naturalnej, która powinna być o połowę mniejsza od reszty założenia. Owa „dzika” część ogrodu, nazywana przez niego „wrzosowiskiem”, miała mieć formę swobodnych zarośli z róży rdzawej (*Rosa rubiginosa* L.) i wiciokrzewów (*Lonicera* spp.) oraz pagórków częściowo porośniętych niskimi krzewami²⁴.

W kwestii dzikich ogrodów wypowiedział się także osiemnastowieczny szwajcarski filozof Jan Jakub Rousseau, który głosił słynne i znamienne w obecnych czasach hasło „powrotu do natury”. Według niego ogrody miały być miejscem kontaktu człowieka z naturą, w którym naturalność miała być w sposób widoczny sztucznie zakomponowana. Przeciwstawia się ogrodom geometrycznym, gdyż prowadzą do zniekształcenia prawdziwej natury. Z drugiej strony odrobina iluzji i sztuczności może odsłonić i przybliżyć naturę tym, którzy żyją z dala od niej²⁵.

Zrodzona w ten sposób idea dzikich ogrodów wyewoluowała w nowy nurt ogrodowy zwany *natural gardening*, którego przejawem były ogrody naturalne. Początkowo ich naturalność polegała na zerwaniu z geometrycznym podziałem przestrzennym i jak najlepszym wpisaniem w otaczający krajobraz. Tego typu koncepcje rozwijali twórcy angielskich ogrodów krajobrazowych XVIII wieku

²³ Ernst Häckel uważał, że ekologia to nauka o środowisku, czyli badanie interakcji między organizmami żywymi a ożywionym i nieożywionym środowiskiem ich życia. Zob. ZIĘBA, *Historia myśli ekologicznej*.

²⁴ Paula HENDERSON, „Sir Francis Bacon’s Essay ‘Of Gardens’ in Context”, *Garden History* 36, no. 1 (2008): 59–84.

²⁵ Jérôme BRILLAUD, „Beans and Melons: Rousseau’s Vegetable Garden”, *Neophilologus* 105, no. 1 (2021): 1–17.

odmiany *picturesque* i *beautiful*, a mianowicie sir Uvedale Price, Alexander Pope i Joseph Addison. Ich realizacje były jednak dalekie od współczesnego rozumienia założeń ekologii, gdyż w sposób mechaniczny i sztuczny naśladowały piękno natury, odwołując się do odmiennych kategorii estetycznych²⁶. W wieku XVIII w Anglii naturę odbierano bowiem w sposób bezpośredni za pomocą zmysłów, a zwłaszcza wzroku. Jej piękno, rozumiane jako zmienność i żywość kolorów, stawiano ponad sztuką. W ten sposób zainteresowanie naturą wiązano z krajobrazem, a to w konsekwencji wiązało się z naturalnym ogrodnictwem. Aleksander Pope i Joseph Addison głosili hasła nieskrępowanej i pięknej przyrody oraz pozbawionych ludzkiej ingerencji widoków. Dlatego też obaj uważali, że prawdziwe piękno natury jest wyrażone w pełnym zmienności krajobrazie lub też sceneriach ukształtowanych na podobieństwo naturalnych środowisk. W ten sposób przyrodę stawiali wyżej niż sztukę, a samą naturę rozpatrywali w kategoriach piękna zmysłowego i malowniczości²⁷. W stylu *beautiful* naturalność ogrodów wyrażała się „pięknymi” formami roślinnymi i terenowymi, opartymi na miękkich i płynnych liniach. Natomiast w przeciwnym kierunku *picturesque* naturalność, a wręcz dzikość przyrody była ujmowana w kategoriach „malowniczości”, której uzewnętrznieniem w ogrodach były ostre urwiska, rwące potoki czy budzące grozę martwe drzewa²⁸.

Dopiero działalność Williama Robinsona wyznaczyła nowy kierunek naturalności i dzikości ogrodów drugiej połowy XIX i początków XX wieku. Według tegoż popularyzatora nurtu naturalistycznych ogrodów angielskich idea dzikich ogrodów była związana z ochroną zagrożonej przyrody oraz odrzuceniem sztuczności ogrodów jako kryterium ich piękna. Robinson występował przeciwko pogładowi, że „ogród jest dziełem sztuki i dlatego nie wolno w nim próbować naśladować natury”. Ogród, aby mógł być uznany za piękny, miał być założony zgodnie z zasadami natury, a nie geometrii i inżynierii. W ten sposób zachęcał on do gruntownego poznawania praw rządzących naturą i wprowadzania ich do przestrzeni kształtowanych sztucznie przez człowieka. Ogród powinien starać się naśladować i interpretować naturę, a im bardziej naturalny wydaje się ogród, tym jest bardziej artystyczny. Ogrodnictwo naturalne oznacza sztukę wyrażania

²⁶ Harriet RITVO, „At the Edge of the Garden: Nature and Domestication in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain”, *The Huntington Library Quarterly* (1992): 363–378; Luke ODENTHAL, „Visions of Nature in the Eighteenth-Century English Landscape Garden”, *Minnesota Undergraduate Research & Academic Journal* 1, no. 1 (2018): 1–9.

²⁷ Beata FRYDRYCZAK, „The Picturesque: refleksja na rzecz parków krajobrazowych,” w: *Ogrody. Zwierciadło kultury. Zachód*, red. Leszek Sosnowski i Anna I. Wójcik (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2008), 245–274.

²⁸ Laura MAYER, *Capability Brown and the English Landscape Garden* (Oxford: Shire Publications, 2014), 32–58.

w ogrodach piękna roślin. Estetyka ogrodu Robinsona odzwierciedlała zmieniającą się reprezentację natury, która powoli uwidaczniała się w wizualnym konflikcie między dwoma nurtami sztuki przyrodniczej: linneńskim i naturalistycznym przedstawieniem, które pojawiło się w drugiej połowie XIX wieku jako styl ekologiczny. Pierwszy skupiał się na opisywaniu, analizowaniu charakterystycznych cech anatomicznych, takich jak część rozrodcza roślin, czyli kwiaty i owoce. Drugi nurt, bardziej ekologiczny, uwzględniał cały cykl wzrostu, kiedy to roślina nie powinna być izolowana, lecz umieszczona w odpowiednim środowisku, z którym może współdziałać²⁹.

W XX wieku to nowe spojrzenie na ogrodnictwo w duchu *natural gardening* dotyczyło już nie tylko kwestii piękna przyrody, ale poznania istoty jej działania i wzajemnych zależności środowiskowych. Naturalność ogrodnictwa polegała zatem na jak najwierniejszym otworzeniu zachodzących w przyrodzie procesów i relacji między abiotycznymi i biotycznymi składnikami środowiska. Propagatorem tej dwudziestowiecznej wizji ogrodów naturalnych był między innymi holenderski artysta i ogrodnik Louis Le Roy, który sugerował zakładanie ogrodów w duchu przebiegu sukcesji naturalnej, czyli zmienności roślin w zależności od panujących warunków siedliskowych i fitocenotycznych. Według jego przekonania ogrody mają być miejscem kontaktu człowieka z przyrodą, poznania naturalnych procesów ekologicznych i zagrożeń środowiskowych. Stworzył ogród, w którym za pomocą swego artystycznego eksperymentu „ekokatedry” chciał ukazać ideę ekologicznego długotrwałego procesu współżycia człowieka i przyrody³⁰.

EKOLOGICZNY WYMIAR ROLNICTWA ORAZ OGRODNICTWA W STAROŻYTNOŚCI I ŚREDNIOWIECZU

Początków ogrodnictwa ekologicznego należy jednak szukać już w starożytności. Zachowane do naszych czasów rzymskie trakty agronomiczne wskazują na szereg zabiegów, które dzisiaj uznalibyśmy za prośrodowiskowe i ekologiczne. Już w dwóch najstarszych zachowanych utworach poświęconych ówczesnemu

²⁹ Anne HELMREICH, „Re-presenting Nature: Ideology, Art, and Science in William Robinson’s Wild Garden”. *Nature and Ideology, Natural Garden Design in the Twentieth Century*, *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture* 18 (1997): 81–111; Aurélien WASILEWSKI, „Social Undertones in William Robinson’s Crusade Against ‘Architects’ Gardens’: a ‘Costly Ugliness to Our Beautiful Home-landscapes’ (Robinson 1892, XIII)”, *Cahiers victoriens et édouardiens* 89 (2019): 1–18.

³⁰ Jan WOUNDSTRA, „The Eco-Cathedral: Louis Le Roy’s Expression of a ‘Free Landscape Architecture’”, *Die Gartenkunst* 20, no. 1 (2008): 185–202.

rolnictwu pt. *De agricultura (O gospodarstwie rolnym)* autorstwa Marka Porcjusza Katona³¹ i *Res rusticae (O gospodarstwie rolnym)* Marka Terencjusza Warrona³² widoczne są zalecenia, które dzisiaj uznać można za zgodne z zasadami zrównoważonego rozwoju. Autorzy zwracają uwagę na odpowiednią lokalizację gospodarstwa rolnego oraz jego najbliższe sąsiedztwo, które — ich zdaniem — determinują jego funkcjonowanie. Według nich ważne są zarówno warunki przyrodnicze, takie jak: dobry klimat, sprzyjające ukształtowanie terenu, ekspozycja względem stron świata, rodzaj gleby i zasobność w wodę³³, z drugiej strony zaś czynniki ekonomiczne, które z punktu widzenia współczesnej ekologii również są niezwykle istotne, ponieważ to, co jest ekologiczne, musi być jednocześnie opłacalne, w przeciwnym razie nie będzie skutecznie chronić zasobów środowiska naturalnego. Katon i Warron zwracają zatem uwagę na dostępność siły roboczej, bliskość miasta jako miejsca zbytu płodów rolnych i zaplecza handlowo-usługowego oraz sąsiedztwo szlaków handlowych w postaci rzeki spławnej, morza lub drogi³⁴. Warron dodaje, że celem rolnika jest korzyść, czyli zysk i przyjemność (satysfakcja), przy czym należy jednak pamiętać, że dochód jest ważniejszy od zadowolenia³⁵. Dowodzi przy tym, że pewny dochód przyniesie jedynie gospodarstwo położone w zdrowym klimacie, albowiem w skażonym terenie nawet urodzajne pole nie przysporzy zysku, gdyż zagrożone jest życie gospodarza i jego robotników³⁶. Ponadto Warron podkreśla rolę samowystarczalności gospodarstwa rolnego, co sprzyja poprawie jego dochodowości. Zdaniem tego autora gospodarstwo powinno prowadzić wszystkie rodzaje upraw, w tym trzcinę, wierzbę i las, skąd czerpano wówczas surowce do wyrobu narzędzi i sprzętów rolniczych. Niewyprodukowane w gospodarstwie przedmioty mogły być zakupne jedynie ze względu na swoją przydatność, a nie ze względu na walory estetyczne. W przeciwnym wypadku generowały niepotrzebne wydatki, zmniejszając dochodowość przedsięwzięcia rolniczego lub ogrodniczego³⁷. Ukazane przez Warrona funkcjonowanie wzorcowego gospodarstwa rolnego w starożytnym Rzymie pokazuje, jak ważne było ówczesne racjonalne gospodarowanie

³¹ Marek Porcjusz KATON, *O gospodarstwie rolnym*, tłum. Ireneusz Mikołajczyk (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009)

³² Marek Terencjusz WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, tłum. Ireneusz Mikołajczyk (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991).

³³ KATON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 1, s. 52–54; WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 4, s. 12.

³⁴ KATON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 1, s. 52–54.; WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 16, str. 21–22.

³⁵ WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 4, s. 12.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid., rozdz. 22 i 23, s. 26–28.

przestrzeni, środowiskiem i jej zasobami. Z drugiej strony zalecenia tego autora są wciąż aktualne, gdyż odpowiadają na obowiązujące hasła zrównoważonego rozwoju. Zachęcają do oszczędności, rozsądnego i przemyślanego wykorzystania surowców naturalnych, stosowania materiałów z odzysku czy tworzenia rzeczy w sposób samodzielny i mniej energochłonny.

Warron oraz inni antyczni autorzy zwracają także uwagę na odpowiednie sąsiedztwo roślin, które może wpływać na opłacalność upraw³⁸. Jako przykład podaje niekorzystną bliskość lasów dębowych i gajów oliwnych, gdyż obecność dębów (*Quercus* spp.) zmniejsza plony oliwek oraz sprawia, że drzewa oliwne (*Olea europaea* L.) pochylają się w głąb działki, „uciekając” od dąbrowy. Innym przykładem jest niewłaściwe umiejscowienie orzechów włoskich (*Juglans regia* L.) wzdłuż granicy gospodarstwa, gdyż ich obecność czyni ziemię nieurodzajną. Wskazuje również na panujące wówczas przeświadczenie, że winorośl właściwa (*Vitis vinifera* L.) nie toleruje sąsiedztwa kapusty warzywnej (*Brassica oleracea* L.)³⁹. W ten sposób już starożytni agronomowie wskazywali na ważny problem ekologiczny, a mianowicie na wzajemne oddziaływanie roślin. Ich obserwacje stały się podstawą dla rozwoju współrzędnej metody uprawy roślin, która obecnie przeżywa swój renesans. Polega ona na odpowiednim doborze upraw w ich najbliższym sąsiedztwie, co sprzyja zmniejszeniu ich chorób oraz ułatwia walkę ze szkodnikami⁴⁰.

Katon, Warrona i ich następcy, którzy również podejmowali tematy agromoniczne, akcentują jeszcze inne ważne aspekty odpowiedniego umiejscowienia gospodarstwa rolnego. Lucjusz Juniusz Moderatus Kolumella w dziele pt. *De agricultura* (*O rolnictwie*)⁴¹ i Rutyliusz Taurus Emilianus Paladiusz w traktacie *Opus agriculturae* (*Traktat o rolnictwie*)⁴² podkreślają kluczową rolę wody i jej dostępności przy wyborze odpowiedniej lokalizacji pod uprawę ogrodów, sadów i pól. Pierwszy wymieniony wyżej autor akcentuje niezbędną potrzebę sąsiedztwa strumienia, a przy jego braku konieczność posiadania studni⁴³. Drugi zaś dopełnia

³⁸ WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 6, s. 14.

³⁹ *Ibid.*, rozdz. 16, s. 22.

⁴⁰ Kazimierz WIECH, Jolanta KAŁMUK, „Uprawy współrzędne sposobem na urozmaicenie agrocenoz i zmniejszenie zużycia pestycydów”, w: *Ochrona środowiska naturalnego w XXI wieku. Nowe wyzwania i zagrożenia*, red. Kazimierz Wiech, Henryk Kłokoczka i Paweł Kaszycki (Kraków: Fundacja na Rzecz Wspierania Badań Naukowych Wydziału Ogrodniczego Akademii Rolniczej im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, 2005), 126–137.

⁴¹ Lucjusz Juniusz Moderatus KOLUMELLA, *O rolnictwie*, tłum. Ireneusz Mikołajczyk (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1991).

⁴² Rutyliusz Taurus Emilianus PALLADIUSZ, *Traktat o rolnictwie*, tłum. Ireneusz Mikołajczyk (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999).

⁴³ KOLUMELLA, *O rolnictwie*, ks. 11, rozdz. 3, s. 127.

ten przekaz i podkreśla, że nie posiadając wody źródlanej ani studziennej, warto wykonać zbiorniki na wodę deszczową w najwyższym punkcie posesji, aby w porze upalnej nawadniać rośliny. Tak pozyskana woda jest, jego zdaniem, najcenniejsza i najlepiej nadaje się do picia oraz podlewania ogrodu. Zbiorniki na deszczówkę powinny być wykute w skale bądź wykopane w ziemi i odpowiednio uszczelnione⁴⁴. Autor sugeruje obecność dwóch takich zbiorników w pobliżu zabudowań, z których jeden będzie służył za poidło dla bydła i ptactwa wodnego, a drugi za magazyn wody z przeznaczeniem do różnych celów gospodarczych⁴⁵. Palladiusz podobnie jak wcześniejszy Warron⁴⁶ dodaje również, że najkorzystniejszym ukształtowaniem terenu pod uprawy jest lekko opadająca równina, gdyż ułatwia jego równomierne nawadnianie. Odradza zaś głębokie doliny, które często były wybierane ze względu na pozorne korzyści hydrologiczne. Mają one jednak niekorzystny mikroklimat, sprzyjający rozwojowi chorób ludzi i upraw w okresie letnim. Przytaczany już wyżej Warron dodatkowo wyjaśnia, że teren pozbawiony spadku sprzyja tworzeniu się zastoisk wodnych, gdyż nadmiar wody opadowej nie ma właściwego odpływu⁴⁷. Taki obszar staje się zabagniony i wymaga dodatkowej uprawy w postaci rozbijania grud ziemi oraz tworzenia kanałów odpływowych. Można zatem stwierdzić, że już w czasach antycznych zwracano uwagę na rolę wody, jej deficyty i potrzebę racjonalnego jej wykorzystania oraz retencjonowania.

Innymi ważnymi zagadnieniami poruszonymi przez antycznych agronomów i ogrodników, które obecnie wpisują się w nurt zrównoważonego rolnictwa i ogrodnictwa są: odpowiednie rodzaje gleby właściwe pod konkretne uprawy, terminy zasiewów i wykonywania prac polowych, nawożenie organiczne oraz wykorzystanie roślin motylkowych. Chociaż wszyscy przytaczani autorzy, poczynając od Katona, a kończąc na Palladiuszu, podejmują te problemy, to najdokładniej przedstawił je Warron i Kolumella. W odniesieniu do gleb najwięcej cennych uwag dostarcza dzieło Warrona. Autor ten nie tylko dzieli ziemię na dobrą i złą z natury czy też właściwe lub niewłaściwie uprawioną, ale również prezentuje klasyfikację gleb oraz typologię ukształtowania terenu, tj. podział na równinny, pagórkowaty i górski, wraz z technikami uprawy poszczególnych rodzajów gleb

⁴⁴ PALLADIUSZ, *Traktat o rolnictwie*, ks. 1, rozdz. 16, 17, s. 17–18

⁴⁵ *Ibid.*, rozdz. 31, s. 27.

⁴⁶ WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 11, s. 18. Palladiusz nie cytował bezpośrednio Warrona ani nie poddawał go jako swojego źródła, z pewnością zaś korzystał z traktatu Kolumelli. Zob. Ireneusz Mikołajczyk, *Rzymska literatura agronomiczna* (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004), 323–326.

⁴⁷ WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 6, s. 14.

oraz polecany dla nich roślinami⁴⁸. Prezentowane treści dowodzą, że ówcześni agronomowie, mimo braku właściwej wiedzy ekologicznej czy fitosocjologicznej, doskonale odczytywali zależności siedliskowe roślin oraz ich wzajemne relacje. Dzięki obserwacjom i własnym praktykom agronomicznym zdobywali wiedzę o tym, w jakich warunkach i na jakich glebach rosną najlepiej rośliny zbożowe, warzywa, krzewy i drzewa owocowe, gaje oliwne, winnice, a nawet lasy⁴⁹.

W kwestii terminów wykonywania poszczególnych prac polowych, sadowniczych i ogrodowych najwięcej spostrzeżeń dostarczył traktat Kolumelli. Autor ten nie tylko prezentuje szczegółowy wykaz działań gospodarskich na następujące po sobie części roku kalendarzowego, ale również dzieli się własnymi obserwacjami pogodowymi, które są typowe dla poszczególnych miesięcy. Co istotne dla naszych rozważań ekologicznych, łączy panujące warunki atmosferyczne i stopień zawansowania rozwoju wegetacyjnego roślin z określonymi czynnościami agronomicznymi w taki sposób, aby były one korzystne nie tylko dla samych upraw, ale również pracujących przy nich ludzi⁵⁰. Dlatego też uwzględnia między innymi długość dnia, a przez to dostępność do światła słonecznego, przy którym można wykonywać prace gospodarskie. Co ważne, Kolumella mocno akcentuje konieczność nieustannego czuwania i przestrzegania właściwych terminów, gdyż praca wykonana za późno lub zbyt wcześnie może zniweczyć trud całego roku, a próba naprawy błędów nie pokryje poniesionych kosztów i strat⁵¹. Katon i Warron zalecają także, aby przy doborze terminu odpowiednich robót w gospodarstwie rolnym i ogrodzie kierować się pozycją słońca i księżyca⁵². Także Palladiusz, choć nieczęsto, zwraca uwagę na fazy księżyca w planowaniu prac agrarnych⁵³. W ten sposób stali się prekursorami modnego i uznanego obecnie za ekologiczny kalendarza biodynamicznego. Zyskał on popularność w latach 20. XX wieku wraz z rozwojem rolnictwa biodynamicznego, które zakłada wykonywanie lub unikanie określonych działań agronomicznych w odpowiednich fazach księżyca⁵⁴.

We współczesnym ogrodnictwie ekologicznym ważne miejsce zajmuje także kwestia właściwego nawożenia organicznego i mineralnego, gdyż stanowi ono

⁴⁸ Ibid., s. 13

⁴⁹ KATON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 6, 8, 9, s. 71–76; WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 6, s. 14.

⁵⁰ KOLUMELLA, *O rolnictwie*, ks. 11, rozdz. 2, s. 107–126.

⁵¹ Ibid., rozdz. 1, s. 107.

⁵² KATON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 37, s. 114; WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 1, s. 6

⁵³ PALLADIUSZ, *Traktat o rolnictwie*, ks. 3, rozdz. 1, s. 56.

⁵⁴ JOHN PAULL, „Attending the First Organic Agriculture Course: Rudolf Steiner’s Agriculture Course at Koberwitz, 1924,” *European Journal of Social Sciences* 21, no. 1 (2011): 64–70.

obecnie poważny problem środowiskowy. Nadmiar sztucznych nawozów w uprawach rolniczych i ogrodniczych przyczynia się między innymi do zmiany struktury gleby oraz eutrofizacji wód powierzchniowych⁵⁵. Coraz głośniejsze powracają hasła powrotu do naturalnych, bardziej ekologicznych metod nawożenia roślin. Również w tym względzie głos zabierają antyczni teoretycy i praktycy sztuki rolniczej oraz ogrodowej. Już Katon nakazuje stosowanie naturalnego obornika pochodzenia zwierzęcego dla użyźniania, pól, sadów i ogrodów. Zaleca stosowanie odchodów ptaków, a zwłaszcza gołębi oraz zwierząt hodowlanych: owiec, kóz i krów⁵⁶. Podobnie Warron poleca stosowanie pomiotu gołębiego, który jest najcieplejszy i najlepiej spulchnia glebę. Jego zdaniem doskonałym obornikiem jest także mierzwa drożdów i kwiczołów. Do nawożenia łąk poleca zaś odchody zwierząt pociągowych karmionych jęczmieniem, gdyż sprzyjają wzrostowi traw⁵⁷. Kulumella uszczegóławia ten przekaz i dodaje, że do ogrodów najlepszy jest nawóz osli, ponieważ nie zawiera nasion chwastów, a w następnej kolejności bydłęcy i owczy. Ludzkie odchody mimo, że są dobre, nie powinny być stosowane, chyba że na grunty suche, żwirowe i jałowe, gdzie pożądana jest ich silna moc⁵⁸. Palladiusz potwierdza wskazówki wcześniejszych autorów i dodaje, że nawóz świński jest najgorszy do upraw ogrodowych⁵⁹. Zarówno Warron, jak i Kolumella wskazują na konieczność zakładania dwóch przyzm obornika lub przynajmniej podzielnia jednej przyzmy na dwie części. Zalecają bowiem, aby do dyspozycji gospodarza zawsze był dostępny nawóz świeży i stary, gdyż ten zleżały jest korzystniejszy w użyciu. Palladiusz konkretyzuje, że najlepszy pod zasiewy jest obornik roczny, gdyż nie sprzyja rozwojowi chwastów. Świeży zaś lepiej użyźni łąki⁶⁰. Lepszy jest również ten obornik, który na wierzchu i po bokach został osłonięty zielonymi gałęziami i liśćmi przed wysuszającym słońcem⁶¹.

We wszystkich analizowanych dziełach starożytnych można także znaleźć informacje na temat wykorzystania roślin strączkowych jako naturalnego nawozu. Wymienieni autorzy uznają łubin (*Lupinus* spp.), bób (*Vicia faba* L.) i wykę

⁵⁵ Iwona DOMAGAŁA-ŚWIĄTKIEWICZ, „Wpływ działalności rolniczej na środowisko naturalne”, w: *Ochrona środowiska naturalnego w XXI wieku. Nowe wyzwania i zagrożenia*, red. Kazimierz Wiech, Henryk Kłococzka i Paweł Kaszycki (Kraków: Fundacja na Rzecz Wspierania Badań Naukowych Wydziału Ogrodniczego Akademii Rolniczej im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, 2005), 57–71; Martyna GŁODOWSKA i Anna GAŁĄZKA, „Intensyfikacja rolnictwa a środowisko naturalne”, *Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych* 592 (2018): 3–13.

⁵⁶ KATON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 36, s. 112.

⁵⁷ WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 38, s. 34.

⁵⁸ KOLUMELLA, *O rolnictwie*, ks. 11, rozdz. 3, s. 128.

⁵⁹ PALLADIUSZ, *Traktat o rolnictwie*, ks. 1, rozdz. 33, s. 28.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 13, s. 20.

siewną (*Vicia sativa* L.) za doskonały środek użyźniający pola uprawne⁶². Ponadto rzymscy agronomowie, wskazując na użyźniającą rolę popiołu, jak na przykład czyni to Kolumella, podając przepis na uprawę karczocha zwyczajnego (*Cynara cardunculus* L.)⁶³. W ten sposób wpisują się we współczesne poglądy zrównoważonego rolnictwa i ogrodnictwa ekologicznego, które zachęca do stosowania roślin motylkowych wiążących azot atmosferyczny⁶⁴.

Innymi polecanymi zabiegami agrotechnicznymi, które były stosowane w starożytności, a obecnie znów są wykorzystywane w uprawach ekologicznych to sposób przygotowania ziemi. Warron, Kolumella i Palladiusz zachęcają bowiem do spulchniania, przekopywania gleby, kopania bruzd i rozbijania grud za pomocą motyki, co nosiło nazwę motyczenia (*occatio*)⁶⁵. Taka metoda agromiczna miała nie tylko poprawiać strukturę fizyczną gleby, ale również ułatwiać jej nawadnianie w czasie opadów. Była także dobrą metodą na odchwaszczanie, o czym pisze Kolumella⁶⁶. Palladiusz natomiast zwraca uwagę na działania zapobiegające erozji gleby i wymywaniu wysianego ziarna na polach umiejscowionych na stoku. W tym wypadku zachęca do tworzenia bruzd w poprzek kierunku spadku⁶⁷. Odradza także tworzenia rowów jako granicy działki, gdyż potęgują odwadnianie terenu⁶⁸. Dostarcza także ciekawych informacji na temat właściwego przygotowania podłoża pod uprawy ogrodowe. Opierając się na wcześniejszych zaleceniach Kolumelli, zachęca do tworzenia wysokich, długich i wąskich grządek, pomiędzy którymi były ścieżki umożliwiające ich pielenie z obu stron, unikając deptania upraw⁶⁹. Wspominany Kolumella podkreśla także, że istotne jest również zachowywanie odpowiedniej rozstawy przy sadzeniu zarówno warzyw, jak i drzew. Na przykład: aby uzyskać najlepsze zbiory marchwi uprawnej (*Daucus carota* L. subsp. *sativus* (Hoffm.)), pasternaku zwyczajnego (*Pastinaca sativa* L.) i omanu (*Inula* spp.), należy je sadzić jak najrzadziej, podobnie drzewa owocowe powinny mieć dużo miejsca, aby

⁶² KATON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 37, 2, s. 113; WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 23, s. 28.; KOLUMELLA, *O rolnictwie*, ks. 11, rozdz. 2, s. 116, 122; PALLADIUSZ, *Traktat o rolnictwie*, ks. 1, rozdz. 14, s. 11.

⁶³ KOLUMELLA, *O rolnictwie*, ks. 11, rozdz. 3, s. 131.

⁶⁴ Peter H. GRAHAM i Carroll P. VANCE, „Legumes: Importance and Constraints to Greater Use”, *Plant Physiology* 131, no. 3 (2003): 872–877.

⁶⁵ WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1, rozdz. 27, s. 29–30; KOLUMELLA, ks. 11, rozdz. 2, s. 119; PALLADIUSZ, *Traktat o rolnictwie*, ks. 2, rozdz. 9 i 10, s. 43–44.

⁶⁶ KOLUMELLA, *O rolnictwie*, ks. 10, s. 93.

⁶⁷ PALLADIUSZ, *Traktat o rolnictwie*, ks. 2, rozdz. 3, s. 41.

⁶⁸ *Ibid.*, ks. 1, rozdz. 34, s. 29.

⁶⁹ KOLUMELLA, *O rolnictwie*, ks. 11, rozdz. 3, s. 128.; PALLADIUSZ, ks. 1, rozdz. 34, s. 29–30.

mogły swobodnie rozłożyć gałęzie⁷⁰. Warron uszczegóławia ten przepis, gdyż konkretnie sugeruje, że najlepszym sposobem sadzenia drzew jest układ ukośnej szachownicy. Nosi on nazwę cynek i polega na rozmieszczeniu pięciu roślin na kwadracie. Cztery okazy sadzi się w narożach tego kwadratu, a piąty na przecięciu jego przekątnych. Ten sposób uprawy pozwalał najefektywniej wykorzystać przestrzeń, ale również zapewnić optymalny dostęp słońca, księżyca, wiatru i wody dla wszystkich roślin⁷¹.

Cytowany dopiero co autor wspomina także o innych wykorzystywanych dzisiaj zabiegach, które uznaje się za ekologiczne. Między innymi zaleca on płodozmian jako metodę przeciwdziałającą wyjałowieniu się pól, gdyż co dwa lata powinno się stosować lżejsze zasiewy. Choć z drugiej strony zaznacza, że w niektórych obszarach Italii nie ma różnicy w plonach zależnie od tego, czy pole było odłogowane, czy też zasiewane co roku⁷².

Ostatnim ważnym zagadaniem, które warto poruszyć, poszukując odpowiedzi na temat ekologicznych sposobów gospodarowania przestrzenią i uprawy roślin, jest walka z ich szkodnikami oraz chorobami. Wszyscy antyczni autorzy traktatów agronomicznych udzielają porad odnośnie do tego, jak skutecznie ograniczać występowanie niektórych szkodliwych zwierząt czy uszkodzeń chorobotwórczych. Opierają się przy tym na naturalnych substancjach pochodzenia organicznego, a zwłaszcza wyciągach roślinnych. W tym zakresie najwięcej szczegółowych zaleceń podaje Kolumella, a mianowicie sugeruje stosowanie osadu oliwnego, soku z szanty zwyczajnej (*Marrubium vulgare* L.) lub rojnika (*Sempervivum* spp.). Ponadto zaleca posypywanie porażonych roślin popiołem z ogniska lub sadzą⁷³. Palladiusz do tej listy dodaje również ocet winny wymieszany z sokiem z lulka czarnego (*Hyoscyamus niger* L.), utarte liście bluszczu pospolitego (*Hedera helix* L.) z oliwą oraz lebidkę pospolitą (*Origanum vulgare* L.) rozmieszaną z siarką. Ponadto wymienia korzystne działanie czosnku (*Allium* spp.), którym powinno się nacierać ostrza nożyc przed cięciem winorośli lub też okadzać dymem rośliny z płacących się łodyg czosnkowych pozbawionych główek⁷⁴. Ciekawym zaleceniem jest wprowadzanie roślin, których obecność odstrasza szkodniki. Przykładem jest wysiewanie ciecierzycy pospolitej (*Cicer arietinum* L.) pomiędzy warzywa⁷⁵ czy — jak dodaje Kolumella — ekliwicy morskiej (*Drimia maritima* (L.) Stearn.) pomiędzy drzewa granatu (*Punica*

⁷⁰ KOLUMELLA, *O rolnictwie*, ks. 11, rozdz. 3, s. 132., Księga „O drzewach”, rozdz. 19, s. 205.

⁷¹ WARRON, *O gospodarstwie rolnym*, ks. 1 rozdz. 7, s. 14.

⁷² *Ibid.*, rozdz. 44, s. 37–38.

⁷³ KOLUMELLA, *O rolnictwie*, ks. 10, s. 99.; ks. 11, rozdz. 3, s. 136–137.

⁷⁴ PALLADIUSZ, *Traktat o rolnictwie*, ks. 1, rozdz. 35, s. 31–32.

⁷⁵ *Ibid.*

spp.)⁷⁶. Również i dzisiaj wraca się do naturalnych, uznanych za ekologiczne i zrównoważone sposobów walki ze szkodnikami upraw polowych i ogrodowych. Chcąc ograniczyć użycie środków chemicznych, zaleca się stosowanie preparatów opartych na czosnku. Propaguje się przygotowanie gnojówek, wywarów i wyciągów z pokrzywy zwyczajnej (*Urtica dioica* L.), wrotyczu pospolitego (*Tanacetum vulgare* L.), żywokostu lekarskiego (*Symphytum officinale* L.) czy cebuli zwyczajnej (*Allium cepa* L.), jako środków użyźniających i odżywczych, a nawet zwalczających niektóre roślinne szkodniki i choroby⁷⁷. Wzorem antycznych rolników i ogrodników powraca się do wykorzystania popiołu drzewnego jako metody odstraszenia ślimaków, odkwaszania i użyźniania⁷⁸.

Przedstawione wybrane doświadczenia i praktyki starożytnych agronomów i ogrodników były w kolejnych epokach powielane oraz udoskonalane. Świadczą o tym między innymi zachowane do naszych czasów źródła literackie i ikonograficzne średniowiecznej sztuki ogrodowej⁷⁹. Najdobitniej ukazuje to dzieło bolońskiego prawnika Pietro de Crescenzi, który pod koniec swojego życia stworzył główny dla swojej epoki utwór literacki o tematyce agronomicznej. Mowa o *Opus ruralium commodorum libri XII*, które stało się najpopularniejszym i głównym podręcznikiem rolnictwa i ogrodnictwa od początków XIV aż do końca XVI wieku⁸⁰. O poczytności tego tekstu może świadczyć fakt, że już w 1373 r. został on przetłumaczony na język francuski, a w kolejnych dwóch stuleciach — na włoski, niemiecki, a nawet polski. Dzieło Crescenziego jest swoistą kompilacją antycznej i średniowiecznej wiedzy agronomicznej i ogrodniczej. Autor ten opiera się na antycznych traktatach rolniczych, powielając zawarte w nich doświadczenia i wskazania. Wzorując się na praktykach Warrona i Kolumelli, przytacza między innymi zalecenia dotyczące lokalizacji gospodar-

⁷⁶ KOLUMELLA, *O rolnictwie*, ks. *O drzewach*, rozdz. 23, s. 207.

⁷⁷ Jolanta KOWALSKA, *Przewodnik ochrony roślin w rolnictwie ekologicznym* (Radom: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, 2021), 21.

⁷⁸ Michał WNEK, *Ekologia i ochrona środowiska w programach Zagród Edukacyjnych* (Kraków: Centrum Doradztwa Rolniczego Oddział W Krakowie, 2016), 37, dostęp 11.01.2023, <http://31.6.69.170/media/elearning/ochrona-%C5%9Brodowiska/Ekologia-i-ochrona-%C5%9Brodowiska-w-programach-Zagr%C3%B3d-Edukacyjnych.pdf>

⁷⁹ Struktura przestrzenna, kompozycyjna oraz roślinna ogrodów średniowiecznych była przedmiotem licznych badań i doczekała się cennych opracowań naukowych — zob. Elisabeth B. MACDOUGALL, , red., *Medieval Gardens* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, 1986); John HARVEY, *Mediaeval Gardens* (London: B.T. Batsford, 1981); Marilyn STOKSTAD i Jerry STANNARD, *Gardens of the Middle Ages* (Lawrence: The Spencer Museum of Art, The University of Kansas, 1983); Sylvia LANDSBERG, *The Medieval Garden* (London: British Museum Press, 1995).

⁸⁰ Dzieło Pietro de Crescenzi po raz ostatni zostało wydane w 1851 r. — zob. STOKSTAD i STANNARD, *Gardens of the Middle Ages*, 150 n.

stwa, sposobów uprawy roślin, hodowli zwierząt oraz kalendarz prac gospodarczych. Owe cytaty nie są jednak zaczerpnięte z oryginałów, lecz ze znanych mu zachowanych ich fragmentów oraz późnoantycznego dzieła pt. *Opus agriculturae* Palladiusza. Dodatkowo zestawia je ze wskazaniem późniejszych autorów takimi jak Albert Wielki⁸¹. Dzięki temu dzieło Crescenziego zyskuje ponadczasowy wymiar, łącząc doświadczenia różnych epok. Innowacyjnością jego podręcznika była także autorska wizja ogrodów, których antyczni twórcy nie opisali, a mianowicie ukazanych w rozdziale ósmym ogrodów przyjemności. Ten nowy sposób podejścia do kształtowania przestrzeni i natury był odmienny od zaproponowanej przez Warrona idei uprawy ziemi w czasach antycznych, w której zysk przeważał nad przyjemnością. Crescenzi jednak, na wzór Alberta Wielkiego i jego *De vegetabilibus*, dokonuje nowej klasyfikacji ogrodów, wyróżniając ogród ziołowy i ogród przyjemności i dostosowując je do stylu życia ich właścicieli. Ogród rozkoszy dostarcza przyjemności dla umysłu, duchowości człowieka, przyjemności estetycznych i zmysłowych, podczas gdy inne typy ogrodów zapewniają przede wszystkim dobra utylitarne, służące głównie ciału. Ogród przyjemności doświadczany jest mentalnie, ale — jak czytamy na kolejnych kartach księgi 8 — jest doświadczany przez człowieka wyraźnie fizycznie i wymiennie za pomocą różnych zmysłów: wzroku, słuchu i smaku. Nośnikami tych wrażeń są między innymi zielona trawa kojąca wzrok, delikatny zapach kwiatów, ziół, drzew czy śpiew ptaków, szmer wody⁸². Ogrody pozwalają zatem obserwować piękno natury, która otacza człowieka, doceniać jej życie, czyli bogactwo i bioróżnorodność gatunków. W tym aspekcie Crescenzi nawiązuje do idei ogrodu rajskiego, a bytowanie w nim człowieka ma być rodzajem kontemplacji wspaniałości wszystkich Boskich stworzeń⁸³. Jest to nowe nieantyczne spojrzenie na ogrodnictwo i ekologiczny wymiar ogrodów, które stają się *oikosem* — domem, w którym człowiek doświadcza natury. Jest także miejscem swoistej terapii i utrzymania dobrej kondycji psychicznej i fizycznej. Crescenzi wskazuje zatem na ważą funkcję ogrodów, jako przestrzeni terapeutycznej, czerpania

⁸¹ Robert G. CALKINS, "Piero de' Crescenzi and the Medieval Garden", in *Medieval Gardens*, red. Elisabeth B. MacDougall (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, 1986): 155–173.; zob. STOKSTAD i STANNARD, *Gardens of the Middle Ages*, 152 s.

⁸² [Pietro de CRESCENZI], *Piotra Crescentyna Księgi o gospodarstwie y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow, każdemu stanowi potrzebne* (Kraków: Wydawca Helena Unglerowa Druk, 1549), dostęp 11.01. 2023, [https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/21391/edition/21105? language=pl#description](https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/21391/edition/21105?language=pl#description).

⁸³ Johanna BAUMAN, „Tradition and transformation: the pleasure garden in Piero de' Crescenzi's: *Liber ruralium commodorum*”, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes* 22, no. 2 (2002): 117–127.

przyjemności z obcowania z naturą. Te wszystkie aspekty, które omawia w swej pracy wskazują na to, że dzieło to wykracza poza zwyczajny agronomiczny podręcznik. Staje się księgą znaczeń metaforycznych, zawierającą zalecenia na miarę lekarskich wskazówek dotyczących troski o zdrowie ciała i duszy. Pośrednio jest obrazem panujących wówczas porządków i relacji społecznych, w końcu świadectwem stosunku człowieka do przyrody. Idea ogrodu, nie tylko w dziele Crescenziego, ale w różnorodnych koncepcjach typów ogrodów, jakie znało średniowiecze, jawi się zatem jako przestrzeń, w której natura uległa przekształceniu, przyjmując rangę dzieła sztuki, zgodnie z arystotelesowskim pojmowaniem sztuki jako przekształcania natury. Ogród to natura ujarzmiona ręką ludzką, wykreowana przez człowieka, sprzeczna z pierwotną formą natury⁸⁴.

PODSUMOWANIE

Jak wynika z analizy wybranych starożytnych i średniowiecznych testów agronomicznych, idea i zalecenia dotyczące współczesnych ogrodów ekologicznych nie są nowe. Bazują one na doświadczeniach ludzi żyjących w czasach antycznych i średniowiecza, którzy funkcjonowali w zgodzie z naturą. Przynajmniej w sposób racjonalny i świadomy czerpali z jej zasobów, starając się ograniczyć negatywny wpływ swoich działań na poszczególne elementy środowiska przyrodniczego. Prace agronomiczne i ogrodnicze opierali na obserwacjach przyrody, dostosowując je do cyklicznych i sezonowych zmian oraz panujących warunków terenowych i klimatycznych. Tym sposobem można uznać, że ich zalecenia i praktyki wpisują się w propagowaną obecnie ideę zrównoważonego kształtowania przestrzeni i zasady ekorozwoju. Fundamentem ich działań były jednak nie względy ochrony przyrody, kultywowania jej piękna według przyjętych kryteriów estetycznych, a nawet przyjemności, lecz warunek pragmatycznej dochodowości. Uprawa ziemi miała być przede wszystkim opłacalna i dochodowa, a jednocześnie zgodna z naturą i jej odwiecznym rytmem. Dopiero w czasach późniejszych, za sprawą teocentrycznych prądów średniowiecza, uprawa ziemi i ogrodnictwo zyskało znaczenie metaforyczne, wykraczające poza praktyczną agronomię czasów antycznych. Zakładanie ogrodów i ich pielęgnacja stały się drogą do zbawienia i powrotem do utraconego boskiego ogrodu rajskiego. Z drugiej strony wyrażały ideę ekologii rozumianej jako wspólny dom, w którym człowiek kontaktuje się z przyrodą, doświadcza jej i wspólnie przeżywa. W ten sposób już w dziele Pietro

⁸⁴ Johanna BAUMAN, „Tradition and transformation: the pleasure garden in Piero de'Crescenzi's: *Liber ruralium commodorum*”, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes* 22, no. 2 (2002): 117–127.

de Crescenzi, w którym jak w soczewce skupiał się ówczesny stan wiedzy ogrodniczej i rolniczej, zrodził się nowy sposób myślenia o ogrodach i przyrodzie. Ogród przestaje być postrzegany jako przestrzeń dochodowa, dostarczająca jedynie użytecznych zasobów, ale miejscem doświadczania natury różnymi zmysłami. W ten sposób ogród staje się domem — *oikosem*, w którym człowiek żyje w koegzystencji z naturą. Z poszanowaniem jej praw, zasad, zasobów i szacunkiem dla wszystkich stworzeń tworzy współcześnie rozumiany ekologiczny wymiar ogrodu.

BIBLIOGRAFIA

- AGBEDAHIN, Adesuwa Vanessa. „Sustainable development, Education for Sustainable Development, and the 2030 Agenda for Sustainable Development: Emergence, efficacy, eminence, and future”. *Sustainable Development* 27, no. 4 (2019): 669–680.
- ARCHER, David, i Stefan RAHMSTORF. *The Climate Crisis: An Introductory Guide to Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- ASSUNTO, Rossario. *Filozofia ogrodu*. Przeł. Mateusz Salwa. Łódź: Wydawnictwa Oficyna s.c., 2015.
- BAUMAN, Johanna. „Tradition and transformation: the pleasure garden in Piero de’ Crescenzi’s: *Liber ruralium commodorum*”. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes* 22, no. 2 (2002): 117–127.
- BERNET, Thomas, i Gilles Weidmann, red. „Organic Farming: Basic Principles and Good Practices”. Research Institute of Organic Agriculture FiBL, 2021.
- BRILLAUD, Jérôme. „Beans and Melons: Rousseau’s Vegetable Garden”. *Neophilologus* 105, no. 1 (2021): 1–17.
- CALKINS, Robert G. „Piero de’ Crescenzi and the Medieval Garden”. W: *Medieval Gardens*, red. Elisabeth B. MacDougall, 155–173. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, 1986.
- CIECHANOWICZ, Janina. „Prawnomiędzynarodowe koncepcje ekorozwoju”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 58, nr 3 (1996): 55–67.
- [CRESCENZI, Piero de]. *Piotra Crescentyna Księgi o gospodarstwie y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow, każdemu stanowi potrzebne*. Kraków: Wydawca Helena Unglerowa Druk, 1549), dostęp 11.01.2023, <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/21391/edition/21105?language=pl#description>.
- DOMAGAŁA-ŚWIĄTKIEWICZ, Iwona. „Wpływ działalności rolniczej na środowisko naturalne”. W: *Ochrona środowiska naturalnego w XXI wieku. Nowe wyzwania i zagrożenia*, red. Kazimierz Wiech, Henryk Kłokoczka i Paweł Kaszycki, 57–71. Kraków: Fundacja na Rzecz Wspierania Badań Naukowych Wydziału Ogrodniczego Akademii Rolniczej im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, 2005.
- DOMAŃSKA, Ewa. „Humanistyka ekologiczna”. *Teksty Drugie* 1–2 (2013): 13–32.
- ELSHAER, Ibrahim A., Alaa M. S. AZAZZ, Faleh A. AMEEN i Sameh FAYYAD. „Sustainable Horticulture Practices to Predict Consumer Attitudes towards Green Hotel Visit Intention: Moderating the Role of an Environmental Gardening Identity”. *Horticulturae* 9, no. 1 (2023): 31
- Encyklopedia Britannica*. Dostęp 11.01.2023, <https://www.britannica.com/>.

- Encyklopedia PWN*. Dostęp 11.01.2023, <https://encyklopedia.pwn.pl/>.
- FRYDRYCZAK, Beata. „The Picturesque: refleksja na rzecz parków krajobrazowych”. W: *Ogrody. Zwierciadło kultury. Zachód*, red. Leszek Sosnowski i Anna I. Wójcik, 245–274 Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2008.
- GŁODOWSKA, Martyna, i Anna GAŁĄZKA. „Intensyfikacja rolnictwa a środowisko naturalne”. *Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych* 592 (2018): 3–13.
- GŁODOWSKA, Martyna, i Anna Gałązka. „Wpływ rolnictwa ekologicznego na środowisko w koncepcji rozwoju zrównoważonego”. *Wies i Rolnictwo* 2, no. 175 (2017): 147–165.
- GRAHAM, Peter H., i Carroll P. VANCE. „Legumes: Importance and Constraints to Greater Use”. *Plant Physiology* 131, no. 3 (2003): 872–877.
- HARVEY, John. *Mediaeval Gardens*. London: B.T. Batsford, 1981.
- HECKMAN, Joseph. „A History of Organic Farming: Transitions from Sir Albert Howard’s War in the Soil to USDA National Organic Program”. *Renewable Agriculture and Food Systems* 21, no. 3 (2006): 143–150.
- HELMREICH, Anne. „Re-presenting Nature: Ideology, Art, and Science in William Robinson’s ‘Wild Garden’: Nature and Ideology, Natural Garden Design in the Twentieth Century”. *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture* 18 (1997): 81–111.
- HENDERSON, Paula. „Sir Francis Bacon’s Essay ‘Of Gardens’ in Context”. *Garden History* 36, no. 1 (2008): 59–84.
- IPCC, 2021: „Podsumowanie dla Decydentów”. W: *Zmiana Klimatu 2021: Fizyczne Podstawy Naukowe. Wkład I Grupy Roboczej do Szóstego Raportu Oceny Międzypaństwowego Zespołu ds. Zmiany Klimatu* [Valérie MASSON-DELMOTTE, Panmao ZHAI, Anna PIRANI, Sarah L. CONNORS, Clotilde PÉAN, Yang CHEN, Leah GOLDFARB, Melissa I. GOMIS, J.B. Robin MATTHEWS, Sophie BERGER, Mengtian HUANG, Ozge YELEKÇİ, Rong Yu, Baiquan ZHOU, Elisabeth LONNOY, Thomas K. MAYCOCK, Tim WATERFIELD, Katherine LEITZEL, Nada CAUD (red.), „Summary for Policymakers”. W: *Climate Change 2021: The Physical Science Basis Working Group I Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Intergovernmental Panel on Climate Change, 2021]. Polski przekład: Szymon Malinowski, Aleksandra Kardaś, Marcin Popkiewicz, Jacek Pniewski, Anna Sierpińska, rewizja: Mirosław Miętus, Jacek Piskozub, Jan Kozłowski, Janusz Filipiak, Michał Marosz, PAN. Dostęp 29.05.2023, https://informacje.pan.pl/images/2021/Raport_IPCC_2021_11_04_T%20C5%81_UMACZENIE_FINAL.pdf.
- KATON, Marek Porcjusz. *O gospodarstwie rolnym*. Tłum. Ireneusz Mikołajczyk. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009.
- KIESLING, Frances M., i Christie M. MANNING. „How green is your thumb? Environmental gardening identity and ecological gardening practices”. *Journal of Environmental Psychology* 30, no. 3 (2010): 315–327.
- KOLUMELLA, Lucjusz Juniusz Moderatus. *O rolnictwie*. Tłum. Ireneusz Mikołajczyk. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1991.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* — Dz.U. 1997, NR 78 poz. 483; rozdz. 5.
- KOWALSKA, Jolanta. *Przewodnik ochrony roślin w rolnictwie ekologicznym*. Radom: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, 2021.
- KOZŁOWSKI, Stefan. *Ekorozwój. Wyzwanie XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- LANDSBERG, Sylvia. *The Medieval Garden*. London: British Museum Press, 1995.
- MACDOUGALL, Elisabeth B., red. *Medieval Gardens*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, 1986.

- MARKKANEN, Sanna, i Annela ANGER-KRAAVI. „Social Impacts of Climate Change Mitigation Policies and Their Implications for Inequality”. *Climate Policy* 19, no. 7 (2019): 827–844.
- MAYER, Laura. *Capability Brown and the English Landscape Garden*. Shire Publications, 2014.
- MCKEOWN, Rosalyn, Charles A. HOPKINS, Regina RIZI i Marianne CHRYSALBRIDGE. *Education for sustainable development toolkit*. Knoxville: Energy, Environment and Resources Center, University of Tennessee, 2002.
- MIKOŁAJCZYK, Ireneusz. *Rzymska literatura agronomiczna*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004.
- NICHOLS A., V. MAYNARD, B. GOODMAN i J. RICHARDSON. „Health, Climate Change and Sustainability: A systematic Review and Thematic Analysis of the Literature”. *Environmental Health Insights* 3 (2009), accessed January 11, 2023 <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.4137/EHI.S3003>.
- ODENTHAL, Luke. „Visions of Nature in the Eighteenth-Century English Landscape Garden”. *Minnesota Undergraduate Research & Academic Journal* 1, no. 1 (2018): 1–9.
- PALLADIUSZ, Rutyliusz Taurus Emilianus. *Traktat o rolnictwie*. Tłum. Ireneusz Mikołajczyk. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999.
- PATZ, Jonathan A., Howard FRUMKIN, Tracey HOLLOWAY, Daniel J. VIMONT i Andrew HAINES. „Climate Change: Challenges and Opportunities for Global Health” *JAMA* 312, no. 15 (2014): 1565–1580.
- PATZ, Jonathan A., i Sara H. OLSON. „Climate Change and Health: Global to Local Influences on Disease Risk”. *Annals of Tropical Medicine & Parasitology* 100, no. 5–6 (2006): 535–549.
- PAULL, John. „Attending the First Organic Agriculture Course: Rudolf Steiner’s Agriculture Course at Koberwitz, 1924”. *European Journal of Social Sciences* 21, no. 1 (2011): 64–70.
- [PIETRO DE CRESCENZI]. *Piotra Crescentyna Księgi o gospodarstwie y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow, każdemu stanowi potrzebne*. Kraków: Wydawca Helena Unglerowa Druk, 1549. dostęp 11.01. 2023, <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/21391/edition/21105?language=pl#description>.
- RITVO, Harriet. „At the Edge of the Garden: Nature and Domestication in Eighteenth-and nineteenth-century Britain”. *The Huntington Library Quarterly* (1992): 363–378;
- SALWA, Mateusz. „Estetyka, etyka i logika ogrodu. Filozofia Rosaria Assunta”. *Artium Quaestiones* 26 (2015): 79–99.
- SALWA, Mateusz. *Estetyka ogrodu. Między sztuką a ekologią*. Łódź: Wydawnictwa Oficyna s.c., 2016.
- SANKAR, Sneha, N. SWARUPA, C. VISHNUVARDHINI, E. POONGKUZHALI I J. MOUNIKA. „Organic Gardening: A Case Study for Sustainability”. *International Journal of Agriculture and Food Science Technology* 4, no. 10 (2013):1037–1044.
- SIEWNIAK, Marek, i Anna MITKOWSKA. *Tezaurus Sztuki Ogrodowej*. Wrocław, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Fundacja „Stara Warszawa”, 2021.
- STOKSTAD, Marilyn, i Jerry STANNARD. *Gardens of the Middle Ages*. Lawrence: The Spencer Museum of Art, The University of Kansas, 1983.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska — Dz. U. 2001 Nr 62 poz. 627, rozdz. 3, ust. 50.
- WARRON, Marek Terencjus. *O gospodarstwie rolnym*. Tłum. Ireneusz Mikołajczyk. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
- WASILEWSKI, Aurélien. „Social Undertones in William Robinson’s Crusade Against ‘Architects’ Gardens’: a ‘Costly Ugliness to Our Beautiful Home-landscapes’(Robinson 1892, XIII)”. *Cahiers Victoriens et Edouardiens* 89 (2019): 1–18.

- WIECH, Kazimierz, i Jolanta Kałmuk. „Uprawy współzrzedne sposobem na urozmaicenie agrocenoz i zmniejszenie zużycia pestycydów”. W: *Ochrona środowiska naturalnego w XXI wieku. Nowe wyzwania i zagrożenia*, red. Kazimierz Wiech, Henryk Kłokoczka i Paweł Kaszycki, 126–137. Kraków: Fundacja na Rzecz Wspierania Badań Naukowych Wydziału Ogrodniczego Akademii Rolniczej im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, 2005.
- WNEK, Michał. *Ekologia i ochrona środowiska w programach Zagród Edukacyjnych*. Kraków: Centrum Doradztwa Rolniczego Oddział w Krakowie, 2016. Dostęp 11.01.2023 <http://31.6.69.170/media/elearning/ochrona-%C5%9Brodowiska/Ekologia-i-ochrona-%C5%9Brodowiska-w-programach-Zagr%C3%B3d-Edukacyjnych.pdf>.
- WLOUDSTRA, Jan. „The Eco-cathedral: Louis Le Roy’s Expression of a ‘Free Landscape Architecture’”. *Die Gartenkunst* 20, no. 1 (2008): 185–202.
- XIA, Zhenping, i Hu ZIJIAN. „Research on Ecological Garden and Landscape Art Design”. W: *2nd International Conference on Cultures, Languages and Literatures, and Arts (CLLA 2019)* 108–111. Francis Academic Press, UK, 2019.
- ZIĘBA, Stanisław. *Historia myśli ekologicznej*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004.

IDEA WSPÓŁCZESNYCH OGRODÓW EKOLOGICZNYCH W KONTEKŚCIE STAROŻYTNEJ I ŚREDNIOWIECZNEJ WIEDZY AGRONOMICZNEJ ORAZ OGRODNICZEJ

Streszczenie

Nasilające się coraz bardziej zmiany środowiskowe i postępujący kryzys klimatyczny zmuszają do ciągłego poszukiwania przyczyn tego problemu. Upatrywany jest on nie tylko w postępie technicznym, industrializacji i konsumpcjonizmie, ale w negatywnym podejściu człowieka do natury. Jednym z jego rozwiązań jest kształtowanie nowej postawy proekologicznej, która funkcjonuje nie tylko w wymiarze przyrodniczym, ale też społecznym i kulturowym. Przejawem współczesnej myśli ekologicznej są ogrody, które zyskały obecnie status ponadczasowego ekologicznego toposu i stają się ekosymbolem relacji człowieka ze środowiskiem. W tym rozumieniu ogrody są miejscem współzycia człowieka z naturą, która jest traktowana jako wspólny dom — *oikos*.

Celem niniejszego artykułu jest wyjaśnienie współczesnej idei ogrodów ekologicznych oraz próba odnalezienia ich genety w rzymskiej literaturze agronomicznej oraz ogrodach średniowiecznych. Ponadto odniesienie ówczesnych praktyk i rozwiązań ogrodowych do współczesnego znaczenia ekologicznego.

Słowa kluczowe: ekologia; zrównoważony rozwój; Katon; Warron; Kolumella; Palladiusz; agromonia; ogrodnictwo; uprawa; średniowiecze; Pietro de Crescenzi

THE IDEA OF MODERN ECOLOGICAL GARDENS IN THE CONTEXT OF ANCIENT AND MEDIEVAL AGRONOMIC AND HORTICULTURAL KNOWLEDGE

Summary

The increasing environmental changes and the progressive climate crisis are forcing a constant search for the causes of the problem. It is seen not only in technological progress, industrialization and consumptionism, but in man’s negative attitudes towards nature. One of its solutions is the formation of a new pro-ecological attitude, which operates not only in the natural, but also in the

social and cultural context. A manifestation of contemporary ecological thought are gardens, which have now acquired the status of a timeless ecological topos and are becoming an ecosymbol of man's relationship with the environment. In this sense, gardens are a place of coexistence between man and nature, which is treated as a common home — an *oikos*.

The purpose of this article is to explain the contemporary idea of ecological gardens and to try to trace their origins in Roman agronomic literature and medieval gardens. In addition, to relate the garden practices and solutions of the time to the modern ecological meaning.

Keywords: ecology; sustainability; Cato; Warron; Columella; Palladius; agronomy; horticulture; cultivation; medieval; Pietro de Crescenzi